

MICHAŁ TYMOWSKI

*Instytut Historyczny
Uniwersytetu Warszawskiego*

ORGANIZACJE TYPU IMPERIALNEGO W AFRYCE PRZEDKOLONIALNEJ A PROBLEM SEGMENTACJI WŁADZY

Imperium należy do tych powszechnie używanych terminów, które trudno zdefiniować. Nie jest to przypadek odosobniony. Podobne trudności istnieją przy definiowaniu innych terminów, na przykład miasta. Przyczyną trudności jest historyczna zmienność zjawisk, które zamierzamy zdefiniować.

Istnieją dwie możliwości pozwalające na uwzględnienie owej historycznej zmienności. Pierwszą jest tworzenie definicji na tyle ogólnej, aby mieściła w sobie zmienne formy imperiów. Taki charakter ma definicja Shmuela N. Eisenstadta, według którego imperium jest systemem politycznym, silnie scentralizowanym, obejmującym rozległe terytorium. Centrum tego systemu tworzy wobec pozostałych obszarów odrębną, zwierzchnią całość, a władza znajduje się w rękach cesarza i centralnych urzędów¹.

Imperium definiowane jest także ogólnie jako organizacja polityczna mająca zwierzchnictwo nad państwami (czyli jako państwo państw), w której centrum kontroluje obszary podporządkowane poprzez działania militarne, polityczne i ideologiczne. Cechą imperium jest istnienie różnorodności wewnętrznej, ale zarazem dążenie grupy rządzącej do uporządkowania znanego tej grupie świata wedle zasad religijnych lub ideologicznych, prawnych i ustrojowych wypracowanych w centrum. Dążenie to jest jedną z przyczyn ekspansywności imperiów².

Tak ogólne definicje nie odbierają znaczenia drugiej możliwości, polegającej na typologizowaniu imperiów i na tworzeniu definicji szczegółowych, odnoszących się do różnych, historycznie zmiennych form imperiów. I tak dla przykładu, w literaturze historycznej i politologicznej opisywane są i definiowane: starożytne Imperium Romanum,

¹ S. N. Eisenstadt, *The Political Systems of Empires*, Glencoe 1963, s. 3–5; idem, *Empire w: International Encyclopedia of Social Sciences*, wyd. D. L. Sills, t. 5, 1968, s. 41–48.

² „Empires are relationships of political control imposed by some political societies over the effective sovereignty of the other political societies”, M. W. Doyle, *Empires*, Ithaca-London 1986, s. 19; „it can be achieved by force, by political collaboration, by economic, social, or cultural dependence”, ibidem, s. 45. Zob. *Empires. Perspectives from Archaeology and History*, wyd. S. E. Alcock i in., Cambridge 2001, s. 2–4.

średniowieczne imperium christianum, wczesnonowożytne imperia morskie (sea-borne empires), imperia kolonialne XIX w., imperia totalitarne XX w. itd.³

Dwie przeciwstawne teorie wiążą imperia z istnieniem wyodrębnionych gospodarek-światów (économie-monde, economy-world). Według Fernanda Braudela i Immanuela Wallersteina, imperium jest polityczną formą działania gospodarki-świata⁴. Henry Kamen i Jan Kieniewicz wskazują jednak na imperia przekraczające granice gospodarek-światów i mobilizujące zasoby dwóch lub więcej odrębnych gospodarek-światów⁵.

W moim artykule pragnę zająć się formami imperiów funkcjonujących w Afryce przedkolonialnej, przeanalizować cechy tych organizacji i skonfrontować je z występującymi w nauce historycznej i antropologii politycznej definicjami imperiów. Nawiążę też do tezy mego referatu przedstawionego na XX Kongresie Nauk Historycznych w Sydney w lipcu 2005 r.⁶

W historiografii dotyczącej Afryki Czarnej termin imperium używany jest powszechnie, brak jest natomiast w tym zakresie refleksji teoretycznej. Jako o imperiach pisze się o subsaharyjskich: Ghanie (VII–XI w.), Mali (XIII–XV w.), Songhaju (XV–XVI w.), Bornu (XVI–XVIII w.). Część badaczy używa terminu imperium nawet w stosunku do państw Bambara z Segu (XVII–XVIII w.), państwa Fulbe z Masina (XIX w.), państwa Tukulerów (XIX w.) oraz leżącego w strefie Zatoki Gwinejskiej Oyo (XVIII–XIX w.). W innych regionach Afryki Czarnej jako imperia określane są w literaturze Etiopia oraz leżące w basenie Konga — Luba i Lunda (XVII–XVIII w.), a w Afryce Wschodniej Monomotapa (XV–XVII w.)⁷.

Afrykańskie organizacje polityczne zwane imperiami cechuje:

- 1) duży obszar,
- 2) scentralizowana władza monarchiczna,

³ P. Garnsey, R. Saller, *The Roman Empire: Economy, Society and Culture*, Berkeley 1987; R. Folz, *L'Idée de l'Empire en Occident du Ve au XIe siècle*, Brukselles 1953; Ch. R. Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire 1415–1825*, London 1969; idem, *The Dutch Seaborne Empire 1600–1800*, London 1965; A. Pagden, *Lords of the World: Ideologies of Empire in Spain, Britain and France c. 1500 – c. 1800*, New Haven 1995; P. Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers. Economic change and military conflict from 1500 to 2000*, New York 1987.

⁴ I. Wallerstein, *The Modern World System. Capitalist Agriculture and Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York 1974; F. Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XV–XVIII siècle*, t. 3: *Le temps du monde*, Paris 1979, s. 45 nn.; A. Lubbe, *Imperium europejskie. Ekspansja Europy a powstanie europejskiej gospodarki światowej*, Warszawa 1982.

⁵ J. Kieniewicz, *Europejska ekspansja i Imperium*, PH 74, 1983, 4, s. 749–757; H. Kamen, *Imperio. La forja de España como potencia mundial*, Madrid 2003, s. 561.

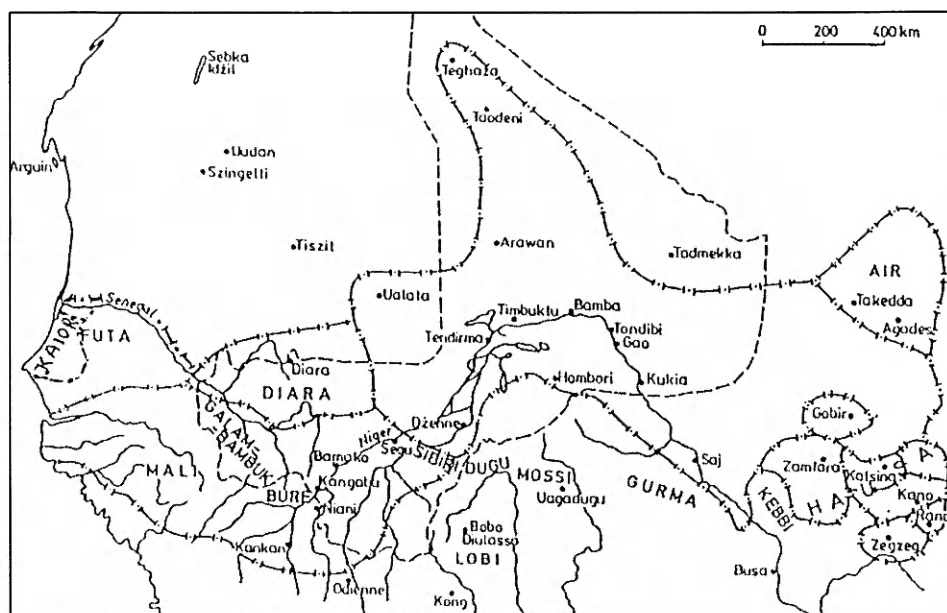
⁶ M. Tymowski, *Use of the Term „Empire” in Historical Research on Africa: A Comparative Approach*, „Afrika Zamani. An Annual Journal of African History”, Special issue: *Comparative African History. Prospects and Challenges*, 11/12, 2003/2004 (druk 2006), s. 18–26.

⁷ Patrz: *General History of Africa*, t. 3: *Africa from the Seventh to the Eleventh Century*, red. H. E. M. El Fasi, I. Hrbek, Paris 1988; t. 4: *Africa from the Twelfth to the Sixteenth Century*, red. D. T. Niane, Paris 1984; t. 5: *Africa from the Sixteenth to the Eighteenth Century*, red. B. A. Ogot, Paris 1992; t. 6: *Africa in the Nineteenth Century until the 1880s*, red. J. F. Ade Ajayi, Paris 1989. Tam obszerna literatura wymienionych państw i imperiów.

- 3) istnienie centrum, które obejmuje zwierzchnictwem wiele ludów o zróżnicowanych kulturach, zajęciach gospodarczych i wewnętrznej organizacji politycznej,
- 4) pomyślnie prowadzona ekspansja terytorialna.

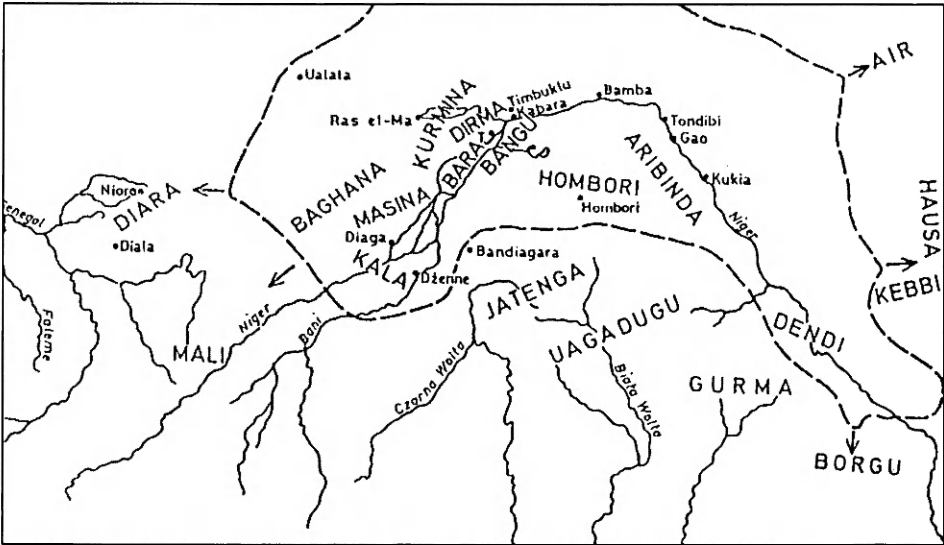
Termin imperium używany w stosunku do takich rozległych, wieloetnicznych i ekspansywnych organizacji politycznych pozwala odróżnić je od innego typu państw afrykańskich — niewielkich terytorialnie i jednoetnicznych lub z wyraźną dominacją jednej grupy etnicznej. Dlatego termin imperium jest użyteczny i chętnie w afrykanistyce stosowany. Jednakże każda ze wskazanych wyżej cech imperiów afrykańskich wymaga dyskusji i konfrontacji z ogólnymi i szczegółowymi definicjami imperiów.

Bez wątpienia cechą imperiów afrykańskich był ich duży obszar. Jednakże określenie „duży obszar” nie jest precyzyjne. Wyznaczenie granicy między organizacjami o dużym i małym obszarze ma charakter arbitralny. Dla przykładu⁸ rozległość terytorium Ghany wynosiła w XI w. ok. 800 km na linii północ-południe i 1500 km ze wschodu na zachód. Samo centrum Songhaju w XVI w. to odpowiednio 1200 km i 800 km, cały zaś obszar tego państwa wraz z peryferiami rozciągał się wzdłuż linii ok. 1600 km z północy na południe i 2400 km ze wschodu na zachód. Trudno tym państwom odmówić rozległości terytorialnej. Jednakże określane

Mapa 1. Songhaj i terytoria zależne w okresie rozkwitu w początku XVI w.

⁸ Mapy, na podstawie których podaję rozległość wymienionych państw i imperiów, w: R. Mauny, *Tableau géographique de l'ouest africain au Moyen Age*, Dakar 1961, s. 510, 512, 514; J. F. Ade Ajayi, M. Crowder, *An Atlas of African History*, London 1985, mapy 24, 28, 29, 35, 37, 39; *Historia Afryki do początku XIX wieku*, red. M. Tymowski, Wrocław 1996, s. 450, 454, 466, 608; M. Tymowski, *Historia Mali*, Wrocław 1979, s. 255.

Mapa 2. Centrum Songhaju z podziałem na prowincje w XVI w.

terminem imperium państwo Fulbe w Macina rozciągało się wzdłuż linii 400 km z północy na południe i 450 km ze wschodu na zachód. Czy taka rozległość terytorialna upoważnia do użycia terminu imperium? Kongo (XV–XVI w.), podobne obszarem do Masiny, określane jest jako państwo. Decyzje badaczy są więc w tym wypadku albo arbitralne, albo spowodowane występowaniem u Fulbe innych cech charakterystycznych dla imperiów, a ich brakiem w Kongu.

Terytorium każdego imperium składało się z politycznego centrum i z uzależnionych obszarów peryferyjnych. Obszar centralny rządony był przez monarchów i scentralizowany aparat administracyjny: dostojników dworskich i naczelników prowincji. Poza centrum pozostawały uzależnione obszary peryferyjne, zasiedlone przez różne grupy etniczne. Lokalne, uzależnione organizacje polityczne (wczesnopaństwowe i plemiennie typu chiefdom) nie były niszczone. Nawet jeśli podbój wiązał się z zabiciem stawiającego opór lokalnego władcy, utrzymywano u władzy dynastie, z której się wywodził. Nowemu władcy lub naczelnikowi pozostawiano swobodę w zarządzaniu sprawami lokalnymi, narzucano mu tylko obowiązek świadczenia danin, trybutów, dostarczania oddziałów zbrojnych i składania hołdu władcy zwierzchniemu⁹. Centralizacja władzy w afrykańskich imperiach nie obejmowała więc całości ich terytoriów. Lecz nie była to cecha wyłącznie afrykańska. Tak skonstruowana władza imperialna istniała w różnych epokach i jest raczej typowa dla

⁹ J. Vansina, *A Comparison of African Kingdoms*, „Africa” 32, 1962, s. 324–335; L. Mair, *African Kingdoms*, Oxford 1977; H. Claessen, *Specific Features of the African Early State*, w: *The Study of the State*, red. H. Claessen, P. Skalnik, Hague 1981, s. 59–86; *The Early State in African Perspective*, red. S. Eisenstadt i in., Hague 1988, s. 185–196; M. Tymowski, *Le territoire et les frontières du Songhai à la fin du XVe et au XVIe siècle. Le problème du centre et des territoires périphériques d'un grand Etat de l'Afrique occidentale*, w: *Des frontières en Afrique du XIIe au XXe siècle*, Paris 2005, s. 213–237.

imperioń. Przytoczmy przykład dwudziestowiecznego imperium radzieckiego obejmującego Rosję i inne republiki Związku Radzieckiego jako dwuszczeblowe centrum, oraz państwa leżące poza terytorium Związku Radzieckiego, takie jak Czechy, Węgry, Polska, NRD, które były uzależnione, ale miały ograniczony stopień wewnętrznej samodzielności.

Imperia afrykańskie różniły się od podobnych organizacji z późniejszych stuleci tym, że były one strukturami zbudowanymi ponad uzależnionymi wczesnymi państwami i plemiennymi wodzostwami. Odwołując się tu do antropologicznej teorii wczesnego państwa i wodzostwa (chiefdom)¹⁰.

W imperiach afrykańskich epoki przedkolonialnej, na niższym szczeblu zarządzania, trwały organizacje plemienne. Dotyczy to zarówno obszaru centrum, jak i peryferii. Plemiona nie były niszczone, owszem, ich organizacja była wykorzystywana jako niższy szczebel zarządzania i zbierania danin. Imperia te organizowane były ponad organizacjami plemiennymi, a nie zamiast nich¹¹.

Tak oto ważną cechą przedkolonialnych imperioń afrykańskich był ich wczesny (w sensie teorii wczesnego państwa) charakter. Trwanie organizacji plemiennych i plemienna segmentacja były w tych imperiach przeciwwagą dla centralizacji władzy, barierą dla pełnej centralizacji.

Rozległość terytorialna tych imperioń była rezultatem pomyslniej ekspansji wychodzącej z obszaru centralnego. Istniało jednak zjawisko nietrwałości i przejściowego charakteru tej ekspansji. Wprawdzie wszystkie znane nam z historii imperia ulegały po pewnym czasie rozkładowi i upadały¹², lecz cechą większości imperioń afrykańskich był stosunkowo krótki okres ich ekspansji i funkcjonowania. Niekiedy w miejsce

¹⁰ *The Early State*, red. H. Claessen, P. Skalnik, Hague 1978; *Development and Decline. The Evolution of Sociopolitical Organization*, red. H. Claessen, P. van de Velde, E. Smith, Massachusetts 1985. Tam wcześniejsza literatura. Termin chiefdom wprowadził do literatury antropologicznej Kalervo Oberg, *Types of Social Structure among the Lowland Tribes of South and Central America*, „*American Anthropologist*” 57, 1955, s. 472–487. Dalsze prace o wodzostwach (chiefdoms, chefferies): M. Sahlins, *Tribesman*, Englewood Cliffs 1968, s. 20–27; E. Service, *Origins of State and Civilization. The Process of Cultural Evolution*, New York 1975, s. 15–16, 81–83; R. Carneiro, *The Chiefdom: precursor of the State*, w: *The Transition to Statehood in the New World*, red. G. Jones, R. Kautz, Cambridge 1981, s. 37–79; E. Terray, *Sociétés segmentaires, chefferies, États. Acquis et problèmes*, w: *Mode de Production. Les défis africains*, red. B. Jewsiewicki, J. Létourneau, Ste Foy 1984, s. 106–115; P. Skalnik, *Questioning the Concept of the State in Indigenous Africa*, „*Social Dynamics*” 9, 1983, 2, s. 11–28; idem, *Chiefdom. A universal political formation?*, „*Focaal. European Journal of Anthropology*” 43, 2004, s. 76–98; H. Claessen, *Kings, Chiefs and Officials*, „*Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law*”, Special issue: *Chieftaincy and the State in Africa*, 25–26, 1987, s. 203–241. W literaturze polskiej M. Tymowski, *Państwa Afryki przedkolonialnej*, Wrocław 1999, s. 134–139; J. Zdanowski, *Plemiona, chiefdomy i państwa na muzułmańskim Bliskim Wschodzie. Interpretacja badań i polemik*, „*Acta Asiatica Varsoviensia*” 112, 1999, s. 55–83.

¹¹ P. Diagne, *Pouvoir politique traditionnel en Afrique Occidentale. Essai sur les institutions politiques précoloniales*, Paris 1967; M. Tymowski, *Państwa*, s. 144–148.

¹² *The Collapse of Ancient States and Civilizations*, red. N. Yoffee, G. Cowgill, Tuscon 1988; M. Doornbos, *State Formation and Collapse. Reflections on Identity and Power*, w: *Pivot Politics. Changing Cultural Identities in Early State Formation Processes*, red. M. van Bakel i in., Amsterdam 1994, s. 281–295.

upadającego imperium powstawało inne. Tak stało się, gdy miejsce Ghany zajęło w Afryce Zachodniej Mali i gdy w miejsce Mali powstał Songhaj. Ale w XVII w. na terytoriach byłych Ghany, Mali i Songhaju działały już tylko wodzostwa (chiefdoms). Rozpadły się Oyo, Luba, Lunda, Monomotapa. Wyjątkowa trwałość charakteryzowała natomiast Etiopię¹³.

Stosunkowo dużą częstotliwość dekompozycji afrykańskich imperiów można wyjaśnić wspomnianym wyżej trwaniem w ich obrębie organizacji plemiennych. Rozpad tych imperiów (podobnie jak afrykańskich organizacji wczesnopaństwowych) nie doprowadzał do całkowitej dezorganizacji życia społecznego i do anarchii. Funkcje organizatora życia społecznego przejmowały trwające nieprzerwanie wodzostwa. Struktury imperialne były nietrwałe, ale segmenty imperiów cechowała duża trwałość.

Segmentacja wewnętrzna nie może być uznana za jedyną przyczynę nietrwałości imperiów, tym bardziej że Etiopię — imperium istniejące przez wiele stuleci — także cechowała owa segmentacja. Inną przyczyną częstej dekompozycji imperiów afrykańskich mógł być sposób ich legitymizowania.

Zgodnie z ogólnymi definicjami imperium, cechą tych organizacji było dążenie grupy rządzącej do uporządkowania świata wedle zasad religijnych, ideologicznych i prawnych wypracowanych w centrum. Imperia dążyły do monopolu w zakresie legitymizowania władzy, ustalania zasad ustrojowych. Centrum imperialne było zarazem centrum religijnym i (lub) ideologicznym. W Imperium Romanum zasadą porządkującą świat i uzasadniającą działanie cesarstwa było prawo rzymskie; w imperium Karola Wielkiego — chrześcijaństwo i rola cesarza jako prowadzącego poddanych ku zbawieniu i siłą nawracającego pogan; w imperium arabskim (a później osmańskim) funkcję tę pełnił islam i teoria kalifatu; w imperiach kolonialnych ideą legitymizującą była misja cywilizacyjna wyrastająca z przekonania o wyższości cywilizacji europejskiej; w imperium radzieckim rolę tę odgrywała ideologia komunistyczna. Jak w tym zakresie przedstawiały się możliwości i rzeczywiste działania przedkolonialnych imperiów afrykańskich?

W części tych imperiów odwoływano się do kultury miejscowej i wierzeń tradycyjnych. Podstawą ich legitymizacji była sakralizacja władzy i rodu panującego¹⁴. Władca wobec całej podległej mu ludności przyjmował rolę analogiczną do naczelnika wielkiej rodziny. Jego zwierzchnictwo wynikało z więzi ze zmarłymi przodkami, z kumulacji prestiżu gromadzonego przez kolejne pokolenia. Początki rodu panującego opisywane były i wyjaśniane przez przekazywane ustnie mity, nadające władcom szczególną moc nadprzyrodzoną. Z siłą magiczną i sakralnym charakterem władzy związana była rola panującego jako gwaranta pomysłowości. Wyrazem tej mocy i sposobem jej przywołania były recytacje

¹³ A. Bartnicki, J. Mantel-Niecko, *Historia Etiopii*, Wrocław 1971; iidem, *Geschichte Etiopiens*, t. 1–2, Berlin 1978.

¹⁴ J. Vansina, op. cit., s. 325; P. Diagne, *Le pouvoir en Afrique*, w: *Le concept du pouvoir en Afrique*, Paris 1981, s. 28–55, problemy sakralizacji władzy, s. 49–50; H. Claessen, *Specific Features*, s. 63–68; L. de Heusch, *Écrits sur la royauté sacrée*, Brukselles 1987.

tradycji ustnych, ceremonie intronizacyjne, insygnia, a także tajne zaklęcia i dewizy znane wąskiej grupie sprawującej władzę.

Tak oto tradycyjny sposób legitymizowania władz imperiów afrykańskich był przeniesieniem na ów centralny szczebel władzy metod legitymizacji władz niższych — od naczelników wielkich rodzin i wsi począwszy, poprzez naczelników plemion, do władców podporządkowanych wczesnych państw. Problem polegał na tym, że legitymizacja imperium nie likwidowała owych lokalnych i grupowych (etnicznych) legitymizacji, lecz z nimi współistniała. Legitymizacji centrum odpowiadały liczne legitymizacje segmentów, z których imperium się składało. Dopóki władca odnosił sukcesy militarne, a sytuacja gospodarcza była pomyślna, opisany wyżej system legitymizacji i podporządkowania ludów włączonych do imperium działał skutecznie. Ale niepowodzenia wojenne lub klęski żywiołowe deligitymizowały władzę centralną i odbierały jej możliwość oddziaływania na poddanych. Przewagę uzyskiwały władze lokalne, ku którym zwracali się poddani. Świat mógł być uporządkowany przez centrum, ale istniały także inne porządki, które mogły trwać bez porządku centralnego.

Inna była sytuacja afrykańskich imperiów, takich jak Mali, Songhaj, Bornu, Fulbe w Masina i w Sokoto, państwo Tukulerów, których władcy przyjęli islam. Religia ta tworzyła nową podstawę legitymizacji. Islam wyznawali nie tylko władcy zwierzchni i dostojnicy dworscy, przyjmowali go także uzależnieni lokalni władcy i naczelnicy. Religia łączyła członków grupy rządzącej różnych szczebli, regionów i różnej przynależności etnicznej. Islam pełnił więc rolę jednoczącą imperium¹⁵. Ale główne ośrodki islamu leżały poza Afryką Czarną — w Mekce, Medynie i w Karirze. Żadne ze zislamizowanych imperiów afrykańskich nie odgrywało roli centrum świata islamu, każde z nich pozostawało na peryferiach tego świata. Pewne próby podniesienia rangi lokalnego islamu pojawiły się u Fulbe z Masina, gdy do lokalnej songhajskiej kroniki *Tarikh el-Fettach* wprowadzono w XIX w. uzupełnienia zawierające tezę o kalifacie zachodnioafrykańskim¹⁶. Próba ta zakończyła się niepowodzeniem, gdy Fulbe zostali pokonani przez inwazję Tukulerów.

Także ośrodki świata chrześcijańskiego leżały poza Afryką Czarną. Przypadkiem odosobnionym i wyjątkowym wśród chrześcijańskich państw Afryki Czarnej była Etiopia. Kościół etiopski stworzył odrębne, religijne, kulturalne i prawne centrum chrześcijańskie. Legitymizowało

¹⁵ J. Trimmingham, *Islam in West Africa*, Oxford 1959; idem, *Islam in East Africa*, Oxford 1964; V. Monteil, *L'Islam Noir. Une religion à la conquête de l'Afrique*, Paris 1964; *Islam in Tropical Africa*, red. J. M. Lewis, Oxford 1966, szczególnie: J. Hunwick, *Religion and State in the Songhay Empire 1464–1591*, s. 296–317; B. Stępniewska, *Rozprzestrzenianie się Islamu w Sudanie Zachodnim od XII do XVI wieku*, Wrocław 1972; M. Tymowski, *La légitimation du pouvoir de la dynastie Askia au Songhay du XVIIe siècle. Islam et culture locale*, „Hemispheres. Studies on Cultures and Societies” 7, 1990, s. 189–198.

¹⁶ J. Hunwick, *Studies in the Tarikh al-Fattash (I), its Authors and Textual History*, „Research Bulletin, Centre of Arabic Documentation — University of Ibadan” 5, 1969, 1–2, s. 57–65; N. Levtzion, *A seventeenth-century Chronicle by Ibn al-Mukhtar. A critical study of Tarikh al-Fattash*, „Bulletin SOAS” 34, 1971, s. 571–593; M. Ly Tall, *Quelques remarques sur le Tarikh el-Fettach*, „Bulletin de l'IFAN” B 34, 1972, 3, s. 471–493.

ono władzę cesarzy etiopskich i uzasadniało ekspansję i podporządkowywanie Etiopii otaczających ją ludów. Etiopia dysponowała więc religijną podstawą tworzenia władzy imperialnej.

Do rozważenia pozostaje jeszcze gospodarczy aspekt tworzenia władzy imperialnej w Afryce Czarnej i porównanie z tezą o imperiach jako politycznej formie istnienia gospodarek-światów¹⁷.

Ekspansja przedkolonialnych imperiów afrykańskich powodowana była między innymi przez bodźce gospodarcze. Prowadzona była wzdłuż szlaków handlu międzyregionalnego i zewnętrznego. Teza o roli handlu dalekosieżnego w tworzeniu państw i imperiów afrykańskich została sformułowana wraz z początkami badań historii Afryki i jest powszechnie przyjęta¹⁸. Wiele imperiów afrykańskich zdołało objąć swą władzą sieć szlaków międzyregionalnych, kontrolowało miejsca wydobycia soli, miedzi, złota lub główne punkty przewozu tych towarów. Terytoria imperiów obejmowały często różne strefy klimatyczne i gospodarcze, na przykład rolnicze sawanny i pasterskie strefy stepowe. Jednakże żadne z imperiów afrykańskich nie objęło swym zasięgiem gospodarki-świata. W każdym ze znanych przypadków gospodarki afrykańskie znajdujące się pod władzą imperiów włączane były do większych pod względem obszaru i rozmiarów produkcji gospodarek-światów. W tych większych strukturach gospodarki afrykańskie pełniły rolę regionów peryferyjnych.

Przegląd cech przedkolonialnych imperiów afrykańskich i skonfrontowanie tych cech z definicjami imperiów występującymi w literaturze pozwala na następujące wnioski.

1. Termin imperium stosowany jest w afrykanistyce ze względu na potrzebę nazwania tych państw, które były rozległe terytorialnie i wieloetniczne, i odróżnienia ich od państw małych.

2. Obszar imperiów afrykańskich obejmował centrum i peryferie o charakterze wczesnopaństwowym i plemiennym (chiefdoms). Plemiona trwały zarówno w centrum, jak na peryferiach jako niższe szczeble organizacji — jej segmenty.

3. Segmentacja spowodowana trwaniem organizacji plemiennych i wczesnopaństwowych tworzyła przeciwwagę dla centralizacji władzy.

4. Imperia afrykańskie (poza Etiopią) nie zdołały stworzyć odrębnych systemów religijnych, prawnych i kulturalnych, które byłyby wypracowane w centrum, ale oddziaływałyby na całym obszarze imperium. W zakresie kultury tradycyjnej kult władców i dynastii imperialnej rów-

¹⁷ Patrz przyp. 4 i 5.

¹⁸ *Trade and Markets in the Early Empires*, red. K. Polanyi i in., Glencoe 1957; *Markets in Africa*, red. P. Bohannon, G. Dalton, Evanston 1962; J. Vansina, *Long distance trade routes in Central Africa*, „Journal of African History” 3, 1962, s. 375–390; M. Małowist, *Le commerce de l’or et d’esclaves au Soudan Occidental*, „Africana Bulletin” 4, 1966, s. 49–72; idem, *Märkte und Städte im westlichen Sudan vom 14. bis 16. Jahrhundert*, „Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte” 2, 1967, s. 281–305; *The Development of Indigenous Trade and Markets in West Africa*, red. C. Meillassoux, Oxford 1971; A. G. Hopkins, *An Economic History of West Africa*, London 1973; E. Terray, *Long Distance Exchange and Formation of the State. The Case of the Abron Kingdom of Gyaman*, „Economy and Society” 3, 1974, s. 315–345; R. Austen, *African Economic History. Internal Development and External Dependency*, London 1987.

noważony był przez kultury lokalnych rodów panujących. W przypadku afrykańskich imperiów muzułmańskich ośrodki islamu leżały poza nimi i w ogóle poza Afryką Czarną.

5. W rezultacie segmentacji władzy i segmentacji zasad legitymizacji oraz istnienia politycznej i legitymizacyjnej przeciwwagi dla zasad wypracowanych w centrum, imperia afrykańskie podatne były na dekompozycję i upadek nie tylko wskutek najazdów zewnętrznych, ale również w wyniku procesów wewnętrznych.

6. W tworzeniu afrykańskich imperiów i w ich ekspansji dużą rolę odgrywały bodźce tworzone przez handel dalekosiężny. Jednakże afrykańskie imperia nie obejmowały swym zasięgiem odrębnych gospodarek-światów. Ich gospodarki pełniły rolę peryferyjną w gospodarkach-światach, których centra leżały poza Afryką Czarną.

7. Tak więc w afrykańskich organizacjach politycznych określanych jako imperia cechy imperialne wynikające z przyjętych w nauce definicji występowały w formie nie w pełni rozwiniętej, bądź też wykształciła się tylko pewna część tych cech, a pozostałych brakowało.

W świetle zebranego materiału wśród cech afrykańskich imperiów najważniejsza wydaje się nie w pełni dokonana centralizacja władzy, niewielka trwałość jej legitymizacji przy jednoczesnym równoważeniu zjawisk centralizacji politycznej i legitymizacji poprzez trwanie lokalnych ośrodków władzy plemiennej i wczesnopaństwowej oraz ich odrębnych legitymizacji.

Tego typu organizacje powstawały nie tylko w Afryce, ale i na innych kontynentach. Analogie dotyczą i procesu ich tworzenia, i ich struktury. Romila Thapar w stosunku do historii Indii proponuje terminy dawne imperia i wczesne imperia (ancient empires i early empires) i stwierdza: „In the typology of early empires the nature of the relationship between the metropolitan and the peripheral areas is crucial”. Oraz dodaje: „The ancient empires may therefore be examined more usefully in terms of a metropolitan state in juxtaposition with other territories in varying stages of state formation”. Na tej podstawie R. Thapar wyodrębnia dwa typy wczesnych (dawnych) imperiów. Pierwszy określa następująco: „The earliest empires were those which permitted a wide range of politicoeconomic systems to subsist within their boundaries and the metropolitan — peripheral relationship varied with each system”. Drugi typ „is distinguished by a smaller range of differentiated systems or alternatively — the more primitive systems of gathering and hunting, pastoralism, barter and primitive agriculture, are marginal to a larger component of complex agrarian structures and commercial networks”¹⁹.

Typ drugi wedle R. Thapar to w istocie dwa etapy procesu, w którym najpierw systemy prymitywnej gospodarki zostały zmarginalizowane, a następnie całkowicie wyparte i doprowadzone do zaniku. Ponadto, opisując pierwszy typ, R. Thapar używa określenia „politicoeconomic systems”, a przy opisie drugiego kładzie większy nacisk na różnice systemów ekonomicznych, pomijając zaś różnice systemów politycznych.

¹⁹ R. Thapar, *The State as Empire*, w: *The Study*, s. 409–429.

Ciekawą i zaskakującą propozycję określenia, czym było „early empire” w świetle przemian systemów politycznych na obszarze wschodnioafrykańskiego regionu wielkich jezior, przedstawił Edward I. Steinhard²⁰. Oto pierwszą organizację polityczną — Kitara — uznał on za wczesne imperium (early empire), chociaż czasem używa tylko terminu imperium (empire), a ukształtowaną po niej Bugandę za królestwo (kingdom) lub państwo (state). Proces przemian politycznych przebiegał tam wedle Steinharda „from an extensive and loose-knit «empire» to a smaller and more compact «state»”. Steinhard nie widzi w rozpadzie wczesnego imperium zjawiska „decline and fall of a powerful imperial tradition”. Jego zdaniem był to proces rozwoju politycznego, „the growth of state power and institution rather than the decline of «imperial» power”. Tak oto wczesne imperium charakteryzowała wedle Steinharda słabość instytucji władzy i wewnętrznej spójności.

W ostatnim zbiorowym opracowaniu dawnych (early) imperiów pod redakcją Susan E. Alcock, Terence’a N. D’Altroya, Kathleen D. Morrison i Carla M. Sinopoli²¹ zebrany został obszerny materiał, pochodzący z różnych epok i kontynentów, chociaż zabrakło tam przykładów z Afryki Czarnej i z Azji Południowo-Wschodniej. Autorzy posługują się w tym dziele terminem „early empires”, jednakże obejmują nim systemy polityczne bardzo zróżnicowane, również takie, które wykraczają moim zdaniem poza zakres określony w tym artykule i literaturze granice wczesnych imperiów. Badają i Imperium Rzymskie, i nowożytne imperium hiszpańskie w Ameryce, i Portugalskie Estado da India. Tak szeroko definiowany typ „early empires” odnosi się do całej epoki przedindustrialnej i jest przeciwieństwem imperiów epoki przemysłowej XIX i XX w. Dla interpretacji materiału afrykańskiego jest to definicja zbyt szeroka i w rezultacie nieprzydatna.

Opisane tu imperia afrykańskie odpowiadają natomiast obu typom zaproponowanym przez R. Thapar. Szczególnie istotne jest występowanie na peryferiach „varying stages of state formation”. Większość z nich porównywalna jest z typem drugim tej badaczki.

Jeżeli w ramach takiej typologii poszukiwać analogii europejskich, to z całą pewnością nie może to być ani Imperium Romanum, ani nawet Imperium Karolińskie. W tym ostatnim — to prawda — istniały peryferyjnie położone organizacje plemienne. Ale ważniejsze z nich (np. Sasów) włączano przemocą w struktury państwowe i dokonywano ich chrystianizacji. Inne cechy imperium były w Cesarstwie Karolińskim bardziej rozwinięte niż we wczesnych imperiach, szczególnie zaś procesy legitymizacji i funkcji cesarstwa w tym zakresie.

Najbliższą europejską analogią w stosunku do wczesnych imperiów afrykańskich było — moim zdaniem — Państwo Wielkomorawskie. Wahania związane z określeniem w literaturze mediewistycznej charakteru tej organizacji politycznej znajdują odbicie w terminologii. W językach

²⁰ E. Steinhard, *From Empire to State. The Emergence of the kingdom of Bunyoro — Kitara c. 1350–1890*, w: *The Study*, s. 353–370.

²¹ Patrz przyp. 2.

czeskim i słowackim używany jest termin Rzesza (Riše) Wielkomorawska, w niemieckim jego odpowiednik Reich (Das Grossmährische Reich). W opracowaniach francuskich znajdziemy czasem Empire lub État, ale najczęściej tylko La Grande Moravie, angielskich Great Moravian Empire albo Great Moravia. W języku polskim Państwo Wielkomorawskie, w rosyjskim Velikaâ Moraviâ albo Velikomoravskaâ Deržava²².

Państwo Wielkomorawskie powstało na początku IX w. i istniało około stu lat, do początku X w., gdy w 906 r. zostało zniszczone przez najazd Węgrów. Miało ono duże terytorium, obejmowało liczne księstwa plemienne (chiefdoms). W szczytowym okresie rozwoju rozciągało się od terytoriów Serbów Łużyckich i terytorium plemiennego księstwa Wiślan na północy, przez plemienne terytorium Czech, aż po obszar Panonii na południu. Centrum tej organizacji politycznej znajdowało się na terenie Moraw. Na obszarach peryferyjnych działały księstwa plemienne (odpowiedniki wodzostw), z lokalnymi książętami na czele. Były one uzależnione na zasadach trybutarnych. Władca Wielkich Moraw Rościślaw przyjął chrzest. W centrum państwa powstały pierwsze kościoły, a św. Metody został biskupem Moraw. Od tego czasu podboje połączone były z narzucaniem chrześcijaństwa podporządkowanym książętom plemiennym, jak to się stało z księciem Wiślan. Tak więc władca zwierzchni budował swe panowanie nad peryferiami na podstawie siły militarnej i zaczerpniętej z zewnątrz legitymizacji²³. Podobnie jak w zislamizowanych imperiach afrykańskich, główne ośrodki religijne (w tym przypadku chrześcijańskie) leżały poza terenem Wielkomorawskim. Samo zaś Państwo Wielkomorawskie leżało na najdalszych peryferiach chrześcijaństwa.

Państwo Wielkomorawskie upadło w wyniku najazdu zewnętrznego, a nie rozkładu wewnętrznego. Jednakże oznaką nietrwałości tego słowiańskiego wczesnego imperium było to, że po najeździe, zamiast zniszczonego imperium nie powstała inna analogiczna organizacja. Nie utworzyli jej węgierscy najeźdźcy, którzy około pół wieku później zorganizowali swoje państwo na Nizinie Panońskiej. Odrębne państwo powstało w Czechach. Na terytoriach Wiślan i Serbów Łużyckich przetrwały księstwa plemienne — odpowiednik chiefdoms. Organizacje państwowe objęły je dopiero w drugiej połowie X w. Także Morawy stały się terytorium plemiennym, o którego opanowanie walczyły sąsiednie państwa.

Tak oto analogie do wczesnych imperiów afrykańskich znajdujemy zarówno w dziejach Indii, jak w dziejach Europy. Porównania takie można by mnożyć. Pozwalają one na wniosek, że organizacje typu wczesnych imperiów, tworzone ponad segmentami wczesnopaństwowymi i plemiennymi, są zjawiskiem powszechnodziejowym, występującym bez względu na chronologię, środowisko naturalne, środowisko etniczne i panujący system wierzeń.

²² T. Wasilewski, *Morawskie państwo (zwane również Wielkomorawskim)*, SSS, red. W. Kowalenko, G. Labuda, Z. Stieber, t. 3, Wrocław 1967, s. 291–294; J. Žemlička, *Mähren*, w: *Lexikon des Mittelalters*, t. 6, München 1993, s. 106–111 (w tym Grossmährisches Reich).

²³ *Magna Moravia. Sbornik k 1100 výročí příchodu bizantské mise na Moravu*, red. J. Mačůrek, Brno 1965; *Das Grossmährische Reich*, red. F. Graus i in., Praha 1965.

Early Imperial Formations in Africa and the Power Segmentation Problem

In my article I would like to discuss the forms of empires functioning in pre-colonial Africa, analyze the features of those organizations and confront them with the definitions of empires appearing in historical science and political anthropology.

The overview of the features of pre-colonial African empires allows us to draw the following conclusions:

1. The term "empire" is used in African science due to the need of giving a name to the states which were large territorially and multi-ethnic, and to distinguish them from small states.

2. The area of an African empire included the center and peripheries of an early state and chiefdoms character. The tribes survived both in the center and in the peripheries as lower levels of the organization — its segments.

3. The segmentation resulting from the continued existence of tribal and early state organizations counterbalanced the centralization of power.

4. African empires (except Ethiopia) did not manage to establish separate religious, legal and cultural systems which would have been developed in the center but would influence the whole area of the empire. As to the traditional culture, the worship of rulers and the imperial dynasty was counterbalanced by the cult of local ruling dynasties. In case of Muslim empires, the centers of Islam lay outside them, and in general outside Black Africa.

5. As a result of segmentation of power and of the legitimization principle, together with existence of a political and legitimization-wise counterpoise to the rules developed in the centre, African empires were prone to decomposition and fall not only due to invasions, but also as a result of internal processes.

6. A factor which played a large role in creation of African empires and their expansion were the stimuli created by long-distance trade. However, African empires did not cover with their reach whole, separate economy-worlds, and their economies played a peripheral role in the economy-worlds whose centers lay outside Black Africa.

7. Hence in African political organizations termed empires the imperial features following from the definitions adopted in science either occurred in an incompletely developed form, or only part of those features had developed, and the others were absent.

8. This type of political organization can be termed — the early empire.

In the light of the collected material, among the features of African early empires, the most important ones seem to be the incomplete centralization of power and the rather small durability of its legitimization, together with a counterbalance to the phenomena of political centralization and legitimization of power provided by the continued existence of local centers of tribal and early state authorities and their separate legitimizations.

This type of organizations emerged not only in Africa, but also on other continents.

We can find analogies to early African empires both in the history of India and in the history of Europe (e.g. Great Moravian Empire). Such comparisons can be multiplied. They allow us to draw the conclusion that organizations of the early empire types, built over early state and tribal segments, are a common historical phenomenon, which occurs regardless of the chronology, the natural and ethnical environment, or the dominant religious system.